

عملیات رایج بانکی در ترازوی فقه اسلامی

مولوی محمد پیری یوسف آبادی

(مذهب: حنفی - استان سیستان و بلوچستان)

دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی

داود چنگزی راد

دانشجوی فقه و حقوق حنفی

چکیده

بانک نوعی واسطه مالی است که در اقتصاد سرمایه‌داری آن را به اقسام سه‌گانه: بانکهای سپرده، بانکهای معاملات و دستگاههای اعتباری متخصص، تقسیم می‌کنند. با توجه به محتویات تحقیق می‌توان گفت که اگر چنانچه سپرده‌ها را به عنوان اندوخته‌ای توسط مردم در نظر بگیریم، به گونه‌ای که به مجرد حضور سپرده‌گذار، بانک موجودی لازم را در اختیار صاحب حساب قرار دهد، این نوع سپرده‌گذاری اشکال و مانع شرعی ندارد، اما سپرده‌هایی که بانک نگهداری می‌کند و در قبال مبلغی سود و فایده به سپرده‌گذار می‌پردازد، هیچ شکی نیست که این همان ربا می‌باشد و فاقد جواز شرعی است، همچنین سپرده‌های ثابت و دراز مدت از این ربا خالی نیستند؛ چون بانک با مشخص کردن سود سابق این سپرده‌ها را جذب می‌کنند و سپرده‌گذار می‌داند که این سپرده را در بانک می‌گذارد و در پایان کار چند درصد سود و فایده به او تعلق می‌گیرد. گاهی این عمل تحت عنوان مضاربه توجیه می‌شود! اما عقد مضاربه عقدی دیگر است و عقدی جایز است، به طوری که هیچ مشکل شرعی نیز در آن دیده نمی‌شود؛ چرا که این عقد یکی از بزرگ‌ترین معاملات پر درآمد برای بانکهای اسلامی به شمار می‌رود. عقد مضاربه یکی از عقود اسلامی است و در بانکهای اسلامی امروز ایران رواج دارد که در ناحیه عملی آن بعضی از بنود آن مشکل شرعی دارند. کلیدواژه‌ها: بانکداری اسلامی، سپرده، قرض‌الحسنه، فقه، مضاربه.

مقدمه

در این پژوهش سعی بر آن شده است تا انواع سپرده‌های بانکی؛ یعنی سپرده‌های قرض‌الحسنه و سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را به لحاظ فقهی بررسی نماییم که آیا بانکهای ما واقعاً اسلامی هستند؟ آیا بانکهای ما خالی از ربا هستند یا خیر؟ اگر جواب به این سؤال مثبت است (دارای ربا است)، شامل کدام سپرده‌ها می‌شود؟ نظر فقها در این زمینه چیست؟ و به سؤلهایی از این قبیل که ممکن است در اذهان تک تک ما وجود داشته باشد، پاسخ دهیم. برای نیل به چنین هدفی سعی بر آن بوده که بیشتر منابع دست اول مورد بررسی قرار گیرد و از روش

کتابخانه‌ای که روش معمول در رشته‌های علوم انسانی است، استفاده گردد. براساس قانون عملیات بدون ربا، بانکها باید بخشی از منابع خود را از طریق قرض‌الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند، به طوری که براساس آن بانکها از این جهت یک بنگاه کمک معوض خواهد بود. ما نیز با تکیه بر این مواد، بانکداری اسلامی را در ایران مورد پژوهش قرار داده‌ایم.

واژه بانک و تعریف آن

در قانون عملیات بانکی بدون ربا، از بانک تعریف مشخصی عرضه نمی‌شود، ولی با توجه به وظایف نظام بانکی و احکام بانکها در این قانون می‌توان تصویری از هویت آن عرضه کرد. براساس ماده سوم عملیات بانکی بدون ربا، بانکها برای تجهیز منابع می‌توانند به قبول سپرده مبادرت نمایند و این سپرده‌ها به دو عنوان کلی تقسیم می‌شوند: (۱) سپرده‌های قرض‌الحسنه و (۲) سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار.

آنچه عموم مردم می‌پندارند، آن است که در بانک فقط پول نقدی به امانت گذاشته می‌شود و در هنگام نیاز می‌توانند مبلغ مورد نیاز را برداشت کنند و گاهی می‌توانند قرض چند درصدی از بانک بگیرند. اما تعریف جامع و کامل چنین می‌باشد: «بانک به مؤسسه‌ای تجاری گفته می‌شود که به جمع‌آوری سرمایه‌های مردم می‌پردازد و از آن به بازرگانان، صنعتگران و افراد نیازمند دیگر قرض می‌دهد. بانکهای کلاسیک امروز در قبال این قرضها، سود دریافت می‌کنند و به سپرده‌گذاران خود مبلغی سود با نرخ کم می‌پردازند. میزان تفاوت میان دو سود پرداختی و دریافتی «نفع» بانک محسوب می‌شود» (عثمانی، ص ۱۶۵). باز هم این بانکها هستند که برای مشتریان خویش خدمات متعدد و تسهیلات اعطایی چه در داخل کشور یا بیرون انجام داده و در عوض کارمزد دریافت می‌کنند.

اولین بانک ایرانی

همان‌طور که در کل دنیا نظام بانکی آغاز گردیده بود، ایران هم سعی بر آن داشت، این سیستم را در کشورش پیاده گرداند، تا بتواند از مزایا و خدمات رایج بانکی آن زمان بهره کافی را ببرد و اقدام چنین تجربه‌ای را آغاز نمود. گرچه در درجه اول نتایج چشم‌گیری در پی نداشت، ولی با مرور زمان این تجربه را کسب نمود، بنابراین «ایجاد نخستین بانک در سال ۱۲۵۱ش به دوره ناصرالدین شاه قاجار برمی‌گردد که برای هزینه سفر خود به انگلستان از شخصی به نام «جولیوس رویتر»، بنیان‌گذار خبرگذاری رویتر که هم‌اکنون نیز یکی از بزرگ‌ترین خبرگزاریهای جهان می‌باشد، مبلغ ۴۰۰۰۰ لیره انگلستان قرض کرده بود» (همان، ص ۱۶۶).

ناصرالدین شاه در مقابل دریافت این مبلغ، امتیاز تأسیس بانکی را در ایران به رویتر داد، گرچه این امتیاز در سال ۱۲۶۷ش لغو گردید، اما در همین سال امتیاز دیگری به وی عطا شد که براساس آن تشکیل (بانک شاهنشاهی ایران) را پایه‌ریزی نمود. بانک شاهنشاهی تا سال ۱۳۲۷ش و به مدت ۶۰ سال در ایران فعالیت می‌کرد.

تاریخ بانکداری اسلامی

نظام اقتصادی و بانکداری در کل دنیا از دست دو گروه و دو فکر خارج نگردیده است و این دو با هم همواره به رقابت پرداخته‌اند، یکی به نظام سرمایه‌داری و دیگری به نظام اشتراکی یا سوسیالیستی مشهور است. هر یکی برای برنامه‌های اقتصادی خود ادله فراوانی دارند و همه معاملات و دادوستدهایشان خلاف تعالیم دین مبین اسلام می‌باشد، و مسلمانان مجبور بودند تا با این جهان ربوی دادوستد کنند و علت آن جز ضعف و ناتوانی کشورهای اسلامی چیزی دیگر نبود. نظامهای مذکور از طرف اقتصاددانان علمای اسلام مورد انتقاد شدید قرار گرفته‌اند، در قرن اخیر علمای جهان اسلام و متخصصان اقتصاد اسلامی در اکثر کشورهای اسلامی دست به استنباط و استخراج قواعد و قوانین اسلامی از نصوص شرعی که منبع و مصدرشان کتاب الله و احادیث نبوی باشند، زده‌اند تا از برنامه‌های مهلک ربوی و خلاف شرع نظام سرمایه‌داری و اشتراکی نجات یابند و سعی بر آن دارند تا حد امکان راه‌حلهای مناسبی برای بحران و چالشهای کنونی ایجاد نمایند.

در نتیجه همه این تلاشها بانکداری اسلامی به وجود آمد و اولین بانکهای اسلامی در کشور مصر، سودان، عربستان، امارات متحده عربی، کویت، و بقیه کشورهای اسلامی و عربی آغاز گردید و نتایج ملموسی به دست آوردند (شبیبر، صص ۲۵۲-۲۵۶). اساس بانکهای اسلامی بر ارزشهای اسلامی پایه‌گذاری شده است و از این طریق برای رسیدن و تحقق اهداف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، دینی، عقیدتی و اخلاقی خویش سعی و تلاش می‌کنند.

بانکداری اسلامی در ایران

بعد از پیروزی انقلاب در ایران، مسئولان کشور تصمیم گرفتند تا تدریجاً خدمات و اعطای تسهیلات و معاملات رایج بانکی تبدیل و تحویل به بانکداری اسلامی گردد و در این باره بندهایی را به تصویب رساندند (از جمله اصل چهل و چهارم قانون اساسی)، و حالا بیش از سه دهه از پیروزی انقلاب گذشته است. در همان ابتدا مجلس شورای اسلامی تصمیم گرفت، تا کلیه معاملات و دادوستدها در چهارچوب و قوانین بانکداری اسلامی صورت گیرد، اما آیا می‌توان اقرار نمود که کلیه عملیات رایج در کشور براساس فقه اسلامی پیش می‌رود یا خیر؟ اگر جواب بله است، مشخص می‌شود هیچ مشکلی در بانکهای ایران و هیچ‌گونه معامله و دادوستد خلاف شرع وجود ندارد، اگر جواب

خیر است، چه کسی پاسخ‌گو خواهد بود؟ که هنوز مشکل بانکی ایران حل نشده است و مسئولیت به دوش چه کسی خواهد بود؟ آیا باید کارمندان بانکها جواب‌گو باشند یا اقتصاددانان اسلامی؟ هدف اصلی این مقاله و نوشتار همین است که در این زمینه تحقیق علمی و پژوهشی در ترازوی فقه اسلامی بدون هیچ‌گونه تعصب و افراط و تفریط صورت گیرد. ابتدا باید این نکته را یادآور شد که همه خدمات و معاملات و دادوستدها، و بقیه عقود اسلامی، از قبیل مضاربه و مرابحه و مشارکت و غیره که در بانکها رواج دارند، بنا باشد یکی پس از دیگری مورد بررسی قرار گیرد و حکم فقهی آنها مستدلانه بیان شود کار بسیار دشواری است، که در این مقال نمی‌گنجد و نیاز به تألیف جداگانه و مستقلی دارد. در اینجا فقط به چند موضوع مهم و اساسی پرداخته می‌شود که عبارت است از انواع سپرده‌های بانکی.

انواع سپرده‌ها

عملیات بانکی که امروز در بانکها رواج دارند متعدد و بی‌شمارند و مهم‌ترین آنها سپرده‌ها می‌باشند که دو نوع هستند، اول؛ سپرده‌های عینی مانند سپرده طلا و نقره و بعضی مستندات که سپرده‌گذار اینها را نزد بانک می‌گذارد و بانک آنها را داخل صندوقهای آهنی با گرفتن مزد نگهداری می‌کند (همان، ص ۲۶۴). دوم؛ سپرده‌های وجوه نقدی هستند که باز هم چند نوع می‌باشند که مفصلاً اینجا با حکم فقهی هرکدام بیان می‌گردند.

۱) سپرده‌های جاری

از آنجا که بحث راجع به عملیات رایج بانکی ایران در فقه اسلامی می‌باشد، مناسب می‌دانم ابتدا کتب علمای ایران مورد بررسی قرار گیرد و نویسنده کتاب *اقتصاد اسلامی* آقای محمدعلی تسخیری چنین بیان می‌دارند: «سپرده‌های جاری پولهای هستند که با این قصد به بانکها سپرده می‌شوند که در هنگام نیاز بتوانند آن را بگیرند این نوع سپرده‌ها دارای دو ویژگی هستند: ۱) همیشه در دسترس هستند و می‌توان آن را مطالبه کرد. ۲) معمولاً بانکها سودی برای آنها نمی‌پردازند» (تسخیری، ص ۶۶۹).

علامه محمدتقی عثمانی در کتاب *اقتصاد اسلامی* در بحث انواع سپرده‌های پولی می‌فرماید: «نوع اول؛ سپرده‌های جاری یا دیداری است و آن عبارت است از مبالغی که صاحبانش در بانکها می‌سپارند، به این قصد که هر وقت نیاز داشتند و به مجرد درخواست، در دسترسشان قرار گیرد و نیازی به هیچ‌گونه اطلاع قبلی نداشته باشد. در گذشته برداشت پول از این سپرده‌ها در ساعات اداری بانکها صورت می‌گرفت، اما در حال حاضر با نصب دستگاههای

خودپرداز در بانکها، در هر ساعت از شبانه‌روز می‌توان از این حسابها برداشت کرد. بانکها به حسابهای جاری هیچ‌گونه بهره‌ای نمی‌پردازند» (عثمانی، ص ۲۳۵).

حکم فقهی این نوع سپرده

اگر سپرده‌های جاری چنان که ذکر شد و به آن هیچ سود و فایده‌ای صورت نمی‌گیرد، حکم قرض را دارند و این عمل مباح و جایزی است و هیچ‌یک از مذاهب اسلامی در آن اختلافی ندارد، حالا چه در بانکهای ربوی و غیر اسلامی صورت گیرد، مانند سپرده‌گذاران مسلمانان اروپا و جاهای که بانک اسلامی وجود ندارد و چه در خود بانکهای اسلامی: «سپرده‌های جاری که بانک پرداخت قیمت آنها را بدون زیادت و کمی به عهده گرفته است، شرعاً جایز است چون قرض مضمون القیمة هستند» (المعاملات المالیه المعاصره فی الفقه الإسلامی، ص ۳۷۶).

۲) سپرده سرمایه‌گذاری

این نوع سپرده‌ها مبالغی هستند که با این قصد نزد بانکها امانت گذاشته می‌شوند که درآمد مستمر از آنها به دست آید، یا اینکه چه بسا هدف، سرمایه‌گذاری موقت است تا زمانی این امکان برایش فراهم شود که خود مباشرتاً آنها را به کار گیرد. این‌گونه سپرده‌ها دارای ویژگیهای زیر می‌باشند: (۱) باید دست کم تا مدت معینی، نزد بانک بمانند. (۲) مبلغ معینی به عنوان درآمد سرمایه‌گذاری بابت آنها دریافت می‌شود (تسخیری، اقتصاد اسلامی).

حکم فقهی این نوع سپرده‌ها

از آنجایی که این نوع سپرده‌ها از ناحیه‌ای با سپرده‌های پس‌انداز مشابه هستند، حکم فقهی آنها در همین مقاله با هم مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳) سپرده‌های پس‌انداز

این نوع سپرده از یک سو شبیه سپرده‌های جاری هستند؛ چون می‌توان در هر لحظه‌ای از آنها برداشت کرد و از سوی دیگر شبیه سپرده‌های ثابت هستند؛ چون بانکها سودهایی را برای پس‌اندازکنندگان در نظر می‌گیرند (همان، ص ۶۷۰). به عبارت دیگر: «مبالغی هستند که صاحبان آن در بانک به عنوان امانت می‌گذارند و هر زمانی خواستند می‌توانند کل مبلغ را برداشت کنند و به صاحبان این مبالغ سود و بهره‌ای داده می‌شود که غالباً کمتر از سود سپرده‌های ثابت هستند» (المعاملات المالیه المعاصره فی الفقه الاسلامی، ص ۲۶۵).

علامه محمدتقی عثمانی در این مورد می‌فرماید: «در اصطلاح بانکداری امروزی اگرچه به وجوهی که در بانک گذاشته می‌شود امانت می‌گویند، اما در واقع از نظر فقهی این وجوه باید قرض گفته شود» (عثمانی، اقتصاد اسلامی).

مترجم کتاب علت آن را چنین بیان می‌دارد: «زیرا وجه امانت برخلاف وجه قرض مضمون نیست و در صورت تلف شدن، امانتدار ضامن پرداخت آن نمی‌شود، اما وجوه مذکور در هر حال مضمون است و در صورت تلف شدن، بانک موظف به پرداخت آن می‌شود» (همان). البته باید به این نکته اشاره کرد که هرگونه تصرف یا کوتاهی که باعث عدم نگهداری امانت از سوی امانتدار صورت گیرد، باز هم امانتدار ضامن است و در صورت تلف شدن، امانتدار موظف است مثل یا قیمت امانت را به صاحبش پرداخت کند.

حکم شرعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری و پس‌انداز

در این زمینه فتاوی‌های زیادی از علمای اقتصاد اسلامی صادر گردیده است که همگی بیانگر این مطلب بوده که اگر سپرده‌ها با همه انواعش در آن زیادت باشد، شرعاً جایز نبوده و حرام می‌باشند و اگر براساس عقود اسلامی باشند و طرفین در سود و زیان شریک باشند، مشکل شرعی وجود ندارد: «اگر بانک سپرده‌های سرمایه‌گذاری و پس‌انداز را بر روش قرض همراه با زیادت بگیرد، شرعاً جایز نیستند و اگر براساس مشارکت در سود و زیان بگیرد، جایز است» (تسخیری، اقتصاد اسلامی).

سود و بهره در بانکهای ایران

تعداد زیادی از کارشناسان اقتصاد اسلامی در ایران بر این باورند که بانکهای ما از سود و ربا خالی نبوده و با وجود تلاشهای مستمر از سوی مسئولان بانکها، این مشکل همچنان سر جایش وجود دارد و امروز در نظام بانکی ایران سپرده‌های سرمایه‌گذاری و سپرده‌های پس‌انداز از ربا خالی نیستند، مثلاً در سپرده‌های سرمایه‌گذاری سود و بهره تعلق می‌گیرد به بهانه اینکه بانک با این سپرده‌ها، عقود اسلامی از قبیل عقد مضاربه و مشارکت و غیره انجام می‌دهد، در حالی که سپرده‌گذار خبر ندارد و هیچ شرطی از شرایط اساسی و مهم عقود اسلامی عملاً و تطبیقی یافت نمی‌شود و همچنین روش بانکداری اسلامی در ایران بدین صورت است که سپرده‌های پس‌انداز را قرض‌الحسنه اعلام می‌کند و سودی به آنها تعلق نمی‌گیرد، «اما در عوض بانکها جوایزی را به عنوان هدیه به صاحبان حسابهای پس‌انداز می‌دهند و بانکها احیاناً در صورت بالا بردن مبالغ پس‌انداز شده و افزایش مدت بقای این مبالغ در بانکها، نوبتهای اهدای جایزه را بالا می‌برند تا موجب تشویق این‌گونه پس‌اندازها شود» (المعاملات المالية المعاصرة فی الفقه الاسلامی، ص ۳۷۶). این کار هم از ربا خالی نیست، گرچه متضمن وعدهای قبلی از بانک باشد یا نباشد. در خلال بحث سپرده‌های پس‌انداز علامه محمدتقی به این مسئله اشاره می‌فرماید: «به دارندگان این قبیل پس‌اندازها همه ساله به قید قرعه جوایزی از قبیل اتومبیل، لوازم منزل و غیره پرداخت می‌شود» (عثمانی، اقتصاد اسلامی).

حکم اجمالی همه سپرده‌ها از دیدگاه فقه اسلامی

اگر سپرده‌ها را به عنوان قرض حساب کنیم و هر زمان سپرده‌گذار میل برداشت داشته باشد، بانک بدون تأخیر و ممانعت و هیچ‌گونه سود و فایده پس بپردازد، این جایز است و هیچ‌گونه منع شرعی یافت نمی‌شود، اما سپرده‌هایی که بانک نگهداری می‌کند و در قبال مبلغی سود و فایده به سپرده‌گذار می‌پردازد، هیچ شکمی نیست که این همان ربا می‌باشد و سپرده‌های ثابت و دراز مدت از این ربا خالی نیستند، چون بانک با مشخص کردن سود سابق، این سپرده‌ها را می‌گیرد و سپرده‌گذار می‌داند به این سپرده در پایان کار چند درصد سود و فایده تعلق می‌گیرد، آیا این به جز ربا، چیز دیگری می‌تواند باشد؟ اما بعضی سعی و تلاش دارند طوری این سپرده‌ها را جلوه دهند که سود و بهره به آنها تعلق می‌گیرد: «این جزء عقد مضاربه است و سپرده‌گذار رب‌المال است و بانک مضارب و عامل است» (المعاملات المالیه المعاصره فی الفقه الاسلامی، ص ۲۶۷).

عقد مضاربه یکی از بزرگ‌ترین معاملات پردرآمد برای بانکهای اسلامی به شمار می‌رود و جایز است و هیچ مشکل شرعی وجود ندارد. در واقع باید چنین جواب داد: «اگر سپرده‌ها که در بانک گذاشته می‌شوند، به عنوان قرض محسوب شوند، از نظر شرعی جایز نیست؛ چون در عقد مضاربه شرط ضمان رأس‌المال و مشخص کردن مبلغ مخصوص برای سود و فایده صحیح و درست نیست» (همان).

قرض الحسنه

قرض الحسنه عقدی (پیمانی) است که به موجب آن بانکها می‌توانند به عنوان قرض‌دهنده مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر به افراد و شرکتها به طور قرض واگذار نمایند و گیرنده متعهد می‌شود معادل مبلغ دریافتی را بازپرداخت کند (عثمانی، اقتصاد اسلامی، ص ۲۳۷). اما امروز در ایران چنین قرضهای وجود دارد و از قرض‌گیرندگان مبلغی به عنوان کارمزد گرفته می‌شود که در فقه اسلامی عین سود و بهره است و اگر کارمزد هست، پس چرا درصد تعیین می‌گردد؟ باید یک مبلغ ثابت برای همه قرضها در نظر گرفته شود، بدون اینکه اگر مبلغ قرض بیشتر باشد، کارمزد هم بالا رود. در اینجا این سؤال مطرح می‌گردد که اگر قرض‌دهنده و قرض‌گیرنده با هم برای سود و بهره قرار نگذارند، ولی قرض‌گیرنده مبلغی اضافی به قرض‌دهنده پرداخت کند، آیا جایز است یا حرام، که از باب سد ذرایع می‌توانیم به حرمت آن قاطعیت تمام داشت. مجمع بحوث اسلامی در دومین کنفرانس خویش در این مورد چنین فتوایی صادر نموده است و سود و بهره قرض را به هر طریقی که باشد، حرام می‌کند: «سود و فایده که بر انواع قروض گذاشته می‌شوند، همگی ربا محرم هستند، هیچ فرقی نمی‌کند که قرض مصرفی یا قرض تولیدی باشد؛ چون

نصوص کتاب و سنت در مجموعشان بر تحریم این دو نوع قطعیت تمام دارند» (المعاملات المالية المعاصرة فى الفقه الاسلامی، ص ۲۶۷).

راجع به قرض الحسنه مسئله‌ای دیگر در عملیات رایج بانکی وجود دارد و آن اینکه بانکها جوایزی برای قرض‌دهندگان از طریق قرعه‌کشی اختصاص می‌دهند، آیا این هم جایز است یا خیر؟ ابتدا باید عرض کرد که جوایز چند نمونه هستند: یکی؛ جایزه برای کسانی که کالاهای بعضی شرکتها را می‌خرند و دیگری مخصوص اوراق بهادار و انواع سپرده‌ها است. می‌توان گفت تنها مورد اول جایز است، اما با شروطی که در کتب معاصر فقهی مفصلاً ذکر گردیده است، و مورد دوم جایز نمی‌باشند: «آنچه در مورد جوایز اوراق بهادار دولتی مطرح نمودیم، بر جوایز حسابهای جاری بانکها نیز کاملاً انطباق می‌یابد؛ زیرا موجودی حسابهای جاری، خواه در بانکهای اسلامی باشند و یا در بانکهای عمومی از لحاظ فقهی وام بوده و حکم آن با حکم وامهایی که از طریق اوراق قرضه در اختیار دولتها قرار می‌گیرد تفاوتی ندارد. پس چنانچه جوایزی که برای این‌گونه حسابها در نظر گرفته شده است، به هنگام افتتاح حساب از سوی بانک اعلام گردد، زیادتی مشروط بر قرض تلقی می‌شود که مصادیق ربا و حرام است» (عثمانی، پژوهشی در مباحث نوین فقهی، ص ۵۲۱). البته این بحث نیاز به توضیح و تشریح بیشتری دارد که در این نوشتار نمی‌گنجد.

نمونه‌هایی از بندهای قرارداد مضاربه مخالف با عقود اسلامی

در عملیات رایج بانکی ایران نمونه‌های زیادی دیده می‌شود که در قراردادهای موجود عقود اسلامی در عمل و تطبیق مخالف شریعت اسلامی هستند که دو نمونه را به عنوان مثال در اینجا بیان می‌کنیم:

۱) عقد مضاربه یکی از عقود اسلامی است و در بانکهای اسلامی امروز ایران رواج دارد که در ناحیه عملی آن بعضی از بنود آن مشکل شرعی دارند. مثلاً اصل عقد مضاربه بر این است که اگر بر رأس‌المال مضاربه خسارتی وارد آید و آن هم بدون تعدی و کوتاهی از طرف مضارب (عامل) باشد، خسارت از رأس‌المال به حساب می‌آید، نه از اموال خود مضارب، اما متأسفانه در قراردادهای موجود عقود اسلامی و معاملات بدون ربا عکس این را مشاهده می‌کنیم، که ابتدا اصل عبارات ماده ۱۵ در قرارداد مضاربه را ذکر می‌کنیم، سپس جواب فقهی آن را می‌آوریم:

«ماده ۱۵ - جبران خسارت: عامل ضمن عقد صلح مذکور در ماده ۴ قبول و تعهد نمود که چنانچه به هر دلیل، خسارتی بر اصل سرمایه مضاربه موضوع این قرارداد و سود متعلقه وارد آید، خسارات وارده را به هر میزانی که

بانک تعیین می‌کند، از اموال خود به بانک پرداخت نماید، صرف اظهار بانک در مورد میزان خسارت وارده معتبر بوده و عامل ضمن عقد مذکور حق هرگونه ایراد و یا اعتراض را در این مورد از خود سلب و اسقاط نمود.»

ماده مذکور با شرایط و قوانین اصل عقد مضاربه مشکل دارد و چنان که قبلاً اشاره شد، اگر خسارتی بر رأس‌المال وارد شد، نباید از جیب مضارب و عامل باشد، بلکه از ربح و سود رأس‌المال می‌باشد که سود و ربح رأس‌المال مال رب‌المال و مضارب است و اگر در عقد مضاربه سودی عاید نشد، باز هم خسارتی که به رأس‌المال وارد شده، از جیب رب‌المال رفته است نه از حساب مضارب؛ چون مضارب زحمت و کار خود را و رب‌المال، رأس‌المال خود را از دست داده و ضرر کرده است و اصل انصاف و عدالت هم در این است و اگر بنا باشد که تنها خسارت را مضارب جبران کند و رأس‌المال رب‌المال سر جای خود باقی بماند، عدالت بین رب‌المال و مضارب صورت نگرفته است. برای روشن‌تر شدن موضوع به این عبارت توجه فرمایید: «در مضاربه هیچ سود و ربحی را نمی‌توانیم در نظر بگیریم، مگر تا زمانی که رأس‌المال در جای خود باقی باشد. هر زمانی که خسارت و زبانی در عملیات مضاربه روی داد، بقیه عملیات از فواید و ربح جبران می‌شود و در نتیجه ضرر و زیان گذشته را ربح و سود آینده جبران می‌کند. اصل بر این است که تمام نتایج اعمال، هنگام تسویه حساب معتبر هستند. اگر خسارت وارده هنگام تسویه حساب بیشتر از ربح و سود بود، خسارت و ضرر از رأس‌المال به حساب می‌آید و مضارب از ضرر و خسارت چیزی را متحمل نمی‌شود، به اعتبار اینکه وی امانت‌دار می‌باشد. البته تا زمانی که از وی هیچ‌گونه تعدی و کوتاهی صورت نپذیرد. اگر مخارج و هزینه‌ها به اندازه درآمد بود، در این وقت رب‌المال فقط رأس‌المال خود را تحویل می‌گیرد و باز هم بر مضارب چیزی نمی‌باشد و اگر سود و ربحی صورت گرفت، طبق اتفاق و قراردادی که بین طرفین وجود دارد، توزیع می‌گردد» (معايير الشرعيه، ص ۲۴۰).

بنابراین در این قرارداد که بین بانک به عنوان رب‌المال و مضارب به عنوان عامل انجام گرفت، شروطی وجود دارد که مخالف شریعت اسلامی است و این شروط چنین معامله‌ای را فاسد می‌گردانند و اگر این شروط برداشته شوند و دیگر مشکلی هم وجود نداشته باشد، قرارداد بین طرفین جایز و درست است و معامله طبق مضاربه اسلامی صورت گرفته است که کسی هیچ‌گونه مخالفتی انجام نخواهد داد. این عبارت عین همان چیزی را که گذشت بیان می‌دارد: «هر زمانی که عقد مضاربه با خسارات و زیان مواجه شد، این خسارت به عهده صاحب مال (رب‌المال) می‌باشد و برای عامل (مضارب) در این خسارت و زیان چیزی تعلق نمی‌گیرد، البته تا زمانی که مقصر نباشد» (المؤسسات المالیه الإسلامیه، دکتر صالح حمید العلی، ص ۲۸۸).

در پایان این سوال مطرح می‌گردد که: اگر چنین معامله‌ای رخ داد و رب‌المال شرط گذاشت که مضارب ضامن است در حال خسارت بیع مضاربه، آیا مضارب به راستی ضامن می‌شود؟ در این باره به این عبارت توجه کنیم: «اگر صاحب مال شرط گذاشت بر اینکه مضارب ضامن باشد، این شرط باطل است و خسارت بر رب‌المال می‌باشد و این عقد و معامله درست و صحیح است، این را جمهور فقها گفته‌اند» (همان، ص ۲۸۹).

این عبارات عین مطالب قبل را تأیید می‌کند: «زیان و خسارت به هر صورتی که باشد به رب‌المال بر می‌گردد و اگر شرط گذاشتند که خسارت بین رب‌المال و مضارب مشترک باشد، این شرط قابل قبول نمی‌باشد» (شرح المجلة، سلیم رستم‌باز).

در ماده ۱۵ که قبلاً بیان شد، این عبارت به چشم می‌خورد که اگر خسارتی در عقد مضاربه صورت گرفت، گذشته از اینکه مضارب خسارت را پرداخت کند، میزان خسارت وارده را بانک تعیین می‌کند، نه مضارب و فرد ثالثی. این شرط هم مخالف مقتضای عقد مضاربه است که: «صرف اظهار بانک در مورد میزان خسارت وارده معتبر بوده و عامل ضمن عقد مذکور حق هرگونه ایراد و یا اعتراض را در این مورد از خود سلب و اسقاط نمود». در حالی که در قراردادهای اسلامی این را می‌یابیم که اگر بین طرفین اختلافی صورت گرفت، آن هم در تطبیق احکام شرعی، این عقد طرف اول می‌تواند این اختلاف را به سه داور عرضه کند، به عنوان نمونه به عبارات این قرارداد در یکی از بانکهای اسلامی توجه کنید: «هنگامی که اختلافی ناشی از تطبیق احکام این عقد یا متعلق به این عقد صورت گرفت، بر فریق و طرف اول (که منظور بانک می‌باشد)، لازم است که این اختلاف را بر سه داور عرضه کند که انتخاب آنها به این صورت انجام می‌گیرد: ۱) داوری که طرف اول آن را انتخاب می‌کند. ۲) داوری که طرف دوم بر می‌گزیند. ۳) داوری که اتاق بازرگانی و تجارت انتخاب می‌کند». این داوران طبق دستور شریعت اسلامی فیصله می‌کنند و حکم آنها ملزم طرفین می‌باشد.

حال دیدیم که اگر خسارتی بر مضارب صورت گیرد، مضارب حق ندارد که از حق خود دفاع کند و این حق فقط به بانک مربوط می‌باشد و اینها شرایطی هستند که خلاف مقتضای عقد مضاربه در شریعت اسلامی باشند.

۲) نمونه دیگری که در عقد مضاربه دیده می‌شود این است که رب‌المال حق فسخ را از مضارب (عامل) سلب می‌نماید، در حالی که عقد مضاربه عقدی است که با توافق طرفین یا با اراده یکی از طرفین فسخ می‌شود و در قرارداد عقد مضاربه عکس این را می‌یابیم. ابتدا اصل عبارت را آورده، سپس جواب آن ذکر می‌شود: «ماده ۵ - عامل حق فسخ این قرارداد را ضمن عقد صلح مندرج در ماده ۴ از خود سلب و اسقاط نمود».

از آنجا که عقد مضاربه عقدی است که با رضایت طرفین انجام می‌گیرد و این حق برای طرفین محفوظ است، بنابراین تحت هیچ شرایطی عامل نمی‌تواند چه اکراهاً و جبراً یا با خواسته و میل خود این حق مسلم فسخ را از خود اسقاط و سلب نماید، مگر در دو صورت: «اصل بر این است که عقد مضاربه بر طرفین ملزم نیست و هر یکی از دو طرف حق فسخ آن را دارند، مگر در دو صورت که حق فسخ، آنجا ثابت نمی‌شود: الف) هنگامی که مضارب کار را شروع کرد، عقد مضاربه لازم می‌گردد تا هنگام لحظه تسویه حساب حقیقی یا حکمی. ب) هر وقت طرفین برای مدت مضاربه با هم اتفاق کردند، پایان دادن آن قبل از موعد حق هیچ‌کس نمی‌باشد، مگر هر دو طرف با هم توافق کنند» (المعايير الشرعية، صص ۲۳۸ و ۲۳۹).

دلیل اینکه عقد مضاربه غیر ملزم می‌باشد، این است که مضارب در مال غیر با اجازه وی تصرف می‌کند و مانند وکیل می‌ماند و وکالت عقد غیر لازم می‌باشد (همان، ص ۲۴۸). دلیل اینکه اگر مضارب شروع به کار کرد، نمی‌تواند فسخ کند، این است که فسخ بعد از کار هدف و مقصد طرفین را ضایع می‌گرداند، که همان سود و ربح می‌باشد، یا اینکه منجر به از بین رفتن تلاش و زحمت مضارب می‌گردد (همان).

نتیجه

با عنایت به بررسیهای به عمل آمده در خصوص احکام مربوط به بانکداری اسلامی، با تکیه بر آرای فقهای اسلامی و قانون عملیات بانکی بدون ربا، می‌توان احکام کلی سپرده‌ها را به شرح ذیل جمع‌بندی کرد:

اگر سپرده‌ها را به عنوان قرض حساب کنیم، به طوری که هر زمانی سپرده‌گذار میل برداشت داشته باشد و به بانک مراجعه نماید، بانک بدون تأخیر و مماطلت و هیچ‌گونه سود و فایده پس بپردازد؛ این سپرده جایز است و هیچ‌گونه منع شرعی در آن یافت نمی‌شود، اما سپرده‌هایی که بانک نگهداری می‌کند و در قبال مبلغی سود و فایده به سپرده‌گذار می‌پردازد، هیچ شکی نیست که این همان ربا می‌باشد و فاقد جواز شرعی است. همچنین سپرده‌های ثابت و درازمدت از این ربا خالی نیستند؛ چون بانک با مشخص کردن سود سابق، این سپرده‌ها را جذب می‌کند و سپرده‌گذار می‌داند که این سپرده را در بانک می‌گذارد و در پایان کار چند درصد سود و فایده می‌گیرد. گاهی این عمل تحت عنوان مضاربه توجیه می‌شود! اما عقد مضاربه عقدی دیگر است و عقدی جایز است، به طوری که هیچ مشکل شرعی نیز در آن دیده نمی‌شود؛ چرا که این عقد یکی از بزرگ‌ترین معاملات پردرآمد برای بانکهای اسلامی به شمار می‌رود. در پایان به این نکته اشاره می‌شود که جهت حل ربازدایی، تلاشهای مکرر از سوی فقهای گران‌قدر و دولت‌مردان صورت گرفته است، و کسی منکر این موضوع نمی‌باشد، ولی نباید این را پایان راه دانست و دست از

ربازدایی کشید. برای اینکه به بانکداری ایده‌آل اسلامی دست یابیم، باید جلوی رانت‌خواریه‌ها و پولشویی‌ها گرفته شود تا کشور عزیز ما همیشه سربلند باشد.

فهرست منابع و مآخذ

اقتصاد در اندیشه امام خمینی.

تسخیری، محمدعلی، اقتصاد اسلامی.

رستم‌باز، سلیم، شرح المجلة، بیروت، لبنان، دارالعلم للجميع.

شبیر، محمدعثمان، المعاملات المالية المعاصرة فى الفقه الاسلامى.

عثمان، محمدتقی، اقتصاد اسلامی.

عثمانی، پژوهشی در مباحث نوین فقهی، مترجم محمدرضا رخشانى.

عثمانی، محمدتقی، اقتصاد اسلامی، ترجمه رعایت‌الله روانبد، زاهدان، انتشارات صدیقی.

علی، صالح حمید، المؤسسات المالية الإسلامية.

معايير الشرعية.